

Natalia Bachour. *Oswaldus Crollius und Daniel Sennert im frühneuzeitlichen Istanbul: Studien zur Rezeption des Paracelsismus im Werk des osmanischen Arztes Şâlih b. Naşrullâh ibn Sallûm al-Halabî*. Freiburg: Centaurus Verlag & Media UG, 2015. 496 sayfa. ISBN: 9783862260522.*

Esra Aksoy**

Erken modern dönem tıp ve bilim tarihi çalışmalarını bilgi aktarımı ve çeviri çalışmaları alanlarına yoğunlaştıran ve Zürih Üniversitesi'nde öğretim görevlisi (*wissenschaftliche Mitarbeiterin*) olarak görev yapan Natalia Bachour'un değerlendirmeye konu ettiğimiz kitabı, Heidelberg Üniversitesi'nde 2011 yılında tamamlamış olduğu aynı isimli doktora tezine dayanmaktadır. Çalışma on yedinci yüzyılda Sâlih b. Nasrullah'ın (İbn Sellûm) (ö. 1080/1669) hekimbaşı olarak çalıştığı dönemde Paracelsus (ö. 1541) tıbbının Latince'den Arapçaya yapılan çevirilerle Osmanlı'ya geçişini incelemektedir. Çalışmanın merkezinde Paracelsus'un tıp anlayışını benimsemiş olan Oswaldus Crollius'un (ö. 1609), *Basilica chymica* adlı eseri ve onun Arapça çevirisi olan *el-Kimyâ'ü'l-melekiyye* bulunmaktadır. Paracelsus ve Galen (ö. 200 civarı) tıbbı arasında bir uzlaşma arayışında ve "eklektik" bir paradigma anlayışına sahip olan Daniel Sennert'in (ö. 1637) *De chymicorum cum Aristotelicis et Galenicis consensu ac dissensu* adlı eseriyle Arapça çevirisi *et-Tıbbü'l-kimyâ'i'l-cedid* ise teorik temele destek olması için ek çalışma olarak çalışmaya dâhil edilmiştir. Bachour, kitabın ikinci bölümünde bu iki eserin aslında içerik olarak birbirini tamamlayan tek bir

* Değerlendirme yazısını yazmam için beni teşvik eden ve metni okuyup değerlendirmelerini paylaşan Doç. Dr. Mustakim Arıcı'ya teşekkürlerimi sunarım.

** Doktora Öğrencisi, İstanbul Üniversitesi, İstanbul Tıp Fakültesi, Tıp Tarihi ve Etik Ana Bilim Dalı. İletişim: esraaksoy17@ogr.iu.edu.tr.

kitap olduğunu açıklamıştır. Ayrıca IRCICA'nın *Osmanlı Tıbbi Bilimler Literatürü Tarihi*'nde (OTBLT) de bu iki eser, *Tercemetü't-Tıbbi'l-cedîdî'l-kimyâ'î li-Paracelsus*¹ adıyla tek kitap olarak kaydedilmiştir.²

Kitap, giriş ve sonuç dâhil olmak üzere altı bölümden oluşmaktadır. Ek olarak ise *et-Tıbbü'l-kimyâ'î'l-cedîd*'den seçilmiş bölümlerin Arapça metinleriyle Almanca çevirilerine yer verilmiştir (414-64). Bachour, ek kısmının daha kapsamlı araştırma yapmak isteyenler için hazırlandığını belirtmiştir. Giriş kısmında Paracelsus tıbbıyla ilgili özet sunulduktan sonra, Osmanlı-Avrupa arasındaki bilgi aktarımının nasıl gerçekleştiği örnekler üzerinden açıklanmıştır. Özellikle Osmanlı'daki yabancı hekimlerin bilgi intikaline etkisinin belirlenebilmesi için yeterli çalışma yapılmadığı ve yeni çalışmalara ihtiyaç duyulduğu vurgusu önem taşımaktadır. Bu girişten sonra konuya dair mevcut bilimsel durumun çerçevesi çizilmiş ve var olan literatür eleştirel bir şekilde sunulmuştur. Sonrasında çalışmanın araştırma sorusu ortaya konup, araştırma metodu açıklanmıştır. Araştırmanın merkezine yerleştirilen *el-Kimyâ'ü'l-melekiyye*'yle teorik destek oluşturması açısından incelenen *et-Tıbbü'l-kimyâ'î'l-cedîd*'in, özgün Latince versiyonları üzerinden karşılaştırmalı analize tabi tutulacağı ve Paracelsus'la ilişkili olarak içerdiklerinin hangi kriterler doğrultusunda inceleneceği net bir şekilde ortaya konulmuştur. Bachour'un Paracelsus etkisinin belirlenmesinde kullanılacak içerikleri kategorize ederek önceden belirlemesi ve çalışma boyunca da çizdiği çerçeveye sadık kalması, çalışmanın bütüncül bir şekilde takip edilebilmesine imkân sağlamıştır.

"Sâlih b. Nasrullah b. Sellûm el-Halebî" başlıklı ikinci bölüm Sâlih b. Nasrullah'ın hayatı ve eserleri olmak üzere iki alt bölümden oluşmaktadır. İbn Sellûm'un hayatı ve çalışmaları arşiv belgeleri ve ikincil kaynaklar üzerinden incelenmiştir. Biyografi kısmında İbn Sellûm'un aldığı eğitim ve Latince bilip bilmeme durumu

- 1 Eser, Paracelsus tıbbının Osmanlı'ya girişini sağladığı düşünüldüğü için tıp tarihi çalışmalarında yirminci yüzyılın başından itibaren birçok araştırmacının ilgisini çekmiştir. Bkz. Paul Richter, "Paracelsus im Lichte des Orients", *Archiv für die Geschichte der Naturwissenschaften und der Technik* 6 (1913): 294-304; Felix Klein-Franke, "Paracelsus Arabus: Eine Studie zur 'alchemistischen Medizin' im Orient", *Medizinhistorisches Journal* 10/1 (1975): 50-4; Sami K. Hamarneh, "Jabir, Jildaki and Ibn Sallum and Arabic-Islamic Alchemy", *History and Philosophy of Science: Proceedings of the International Congress of the Philosophy of Science Islamabad, 8-13 December, 1979*, ed. Hâkim Mohammad Said, III (Karaçi, 1980), 52-91; Emilie Savage-Smith, "Drug Therapy of Eye Diseases in Seventeenth-Century Islamic Medicine: The Influence of the 'New Chemistry' of the Paracelsians", *Pharmacy in History* 29/1 (1987): 3-28; Nil Sarı ve Bedizel Zülfikar, "The Paracelsusian Influence on Ottoman Medicine in the Seventeenth and Eighteenth Centuries," *Transfer of Modern Science and Technology to the Muslim World*, ed. Ekmeleddin İhsanoğlu (İstanbul: IRCICA, 1992), 157-79
- 2 Ekmeleddin İhsanoğlu vd. (ed.), *Osmanlı Tıbbi Bilimler Literatürü Tarihi*, I (İstanbul: IRCICA, 2008), 275.

sorgulanmıştır. Bachour, birincil kaynakların hiç birisinde İbn Sellûm'un Latince eğitimi aldığı ya da bildiğine dair bir bilgi bulunmadığının altını çizerken, Türkçe literatürde İbn Sellûm'un Latince bildiğine dair yaygın inanışın ilk kaynağı olarak gösterdiği Adnan Adivar'ın *Osmanlı Türklerinde İlim* kitabındaki "İşte mühim tıbbî eserlerinden bahsettiğimiz bu iki hekimden birincisi, yani Halepli Sâlih Nasrullah bin Sellûm'un dönme olduğu ve Latince veya Rumcaya vâkıf bulunduğu zannedilmekte olduğu gibi..." pasajının da bir dayanağı olmadığını iddia etmektedir.³ Bu bölümde tartışılan ikinci önemli konu İbn Sellûm'un çalışmalarında humoral patolojiyi reddedip reddetmediğidir. İbn Sellûm'un, kitaplarında Nikolaus von Salerno (ö. XII. yüzyıl) ve İbn Mâseveyh⁴ (ö. 405-6/1015) gibi geç dönem ortaçağ hekimlerine, Paracelsus tıbbının takipçisi olan Oswaldus Crollius ve Paracelsus tıbbını Galen tıbbıyla uyumlu hale getirerek eklektik olarak benimseyen Daniel Sennert gibi Avrupalı hekimlere, yakın dönem hekimlerinden Dâvûd el-Antâkî'ye (ö. 1008/1599) ve nebevî tıbbı atıflar bulunduğunu örneklerle açıklayan Bachour, İbn Sellûm'un humoral patolojiyi benimseyen eklektik bir anlayışa sahip olduğunu belirtmiştir.

Bachour, İbn Sellûm'a ait eserlerin incelenmesinde ise *OTBLT*'yi takip etmiştir. İbn Sellûm'un hekimbaşı olduğu dönemde, 1664 yılında IV. Mehmed'in (slt. 1648-1687) emriyle yazdığı *Gâyetü'l-beyân fî tedbiri bedeni'l-insân*⁵ başlıklı başyapıtı da dâhil olmak üzere telif eserleri, altı tercüme ve dört tane şüpheli olarak üç kategoriye ayırmış ve grafik şeklinde göstermiştir (65). Bu bölümde İbn Sellûm'un Latince bilmediği ve kendisine atfedilen tercüme eserleri hekimbaşılık imkânlarını kullanarak tercüme ettirdiği iddiası, *Tercemetü Akrâbâzîni'l-cedîd* kitabının önsözünde geçen ve saray hekimlerinden Nikola ile eserin tercüme edildiği şeklindeki alıntıyla pekiştirilmiştir.⁶ Şüpheli eserlerin kataloglama hatasından dolayı İbn Sellûm'a atfedildiği ve büyük ihtimalle İbn Sellûm'a ait olmadığı iddia edilmiştir. *OTBLT*'deki muhtemel yanlışlığı düzeltmesi açısından ortaya konan kategorizasyon ve şüpheli eserlerin belirtilmesi önemlidir. Bölümde ayrıntılı olarak kitapların farklı nüshaları arasındaki farklılıklar, bölümleri ve hangi kitaplardan alıntılanarak oluşturuldukları anlatılmış ve Grafik 3'te kitapların

3 Adnan Adivar, *Osmanlı Türklerinde İlim* (İstanbul: Maarif Matbaası, 1943), 112.

4 İbn Mâseveyh, Yuhannâ b. Mâseveyh (ö. 243/857) ile karıştırılmaması için "Küçük Mâseveyh" olarak da isimlendirilmektedir.

5 Eserin, *OTBLT*'de 175 nüshası listelenmiştir. İhsanoğlu vd. (ed.), *Osmanlı Tıbbi Bilimler Literatürü Tarihi*, I, 263-71. Bunların 100'e yakını Türkiye'deki kütüphanelerde bulunmakla birlikte, İzgi'ye göre *Gâyetü'l-beyân* Osmanlı'da en çok istinsah edilen ikinci tıp kitabıdır. Bkz. Cevat İzgi, *Osmanlı Medreselerinde İlim* (İstanbul: Küre Yayınları, 2019), 484-85.

6 İhsanoğlu vd. (ed.), *Osmanlı Tıbbi Bilimler Literatürü Tarihi*, I, 274-75.

alıntılamaya yollarına dair genel bir gösterim yapılmıştır (490). Grafikte İbn Sellûm'a ait kitapların tek bir kitabın çevirisi olmayıp farklı kaynakların farklı bölümlerinin çevirilerinin kombinasyonlarından oluştuğu anlaşılır bir şekilde gösterilmiştir.

“*Basilica Chymica* ve Arapça tercümesi *el-Kimyâ'ü'l-melekiyye* –Metin Karşılaştırması” başlıklı üçüncü bölümün dört alt başlığı bulunmaktadır. İlk alt bölümde Latince orijinal metin, Arapça çevirisi ve daha sonra yapılan Türkçe tercüme hakkında bilgi verilmiştir. İkinci alt bölümde, İbn Sellûm'un eserleri kısmında da açıklanan *el-Kimyâ'ü'l-melekiyye* ve *et-Tıbbü'l-kimyâ'î'l-cedîd*'in tek bir kitabı oluşturacak şekilde metinsel bütünlüğü olduğu ayrıntılı olarak açıklanmıştır. Üçüncü alt bölümde ise metinlerin şekilsel olarak karşılaştırılmasının yanı sıra *Basilica Chymica* ile *el-Kimyâ'ü'l-melekiyye*'nin bölümlerinin birbiriyile uyumu incelenmiş, Tablo 3'te (206-24) Latince ve Arapça orijinal başlıkların yanı sıra Almanca tercüme ve açıklamalarıyla özet olarak gösterilmiştir. Dördüncü alt bölümde ise tercüme yaparken hangi yöntemlerin kullanıldığı, materyallerin Paracelsus'a ait kavramların ve ilaç tariflerinin tercümesi gibi farklı kategorilere ayrılarak, orijinal metinlerden karşılaştırmalı örnekler verilerek gösterilmiştir. Bachour, Crollius'un *Basilica Chymica*'nın yazımında klasik usuldeki gibi baştan-ayağa yazım tarzını benimsememiş olmasına rağmen, tercümanın *el-Kimyâ'ü'l-melekiyye*'yi klasik usule uygun şekilde bölümlendirdiğini vurgulamıştır. Tercüme sırasında *Basilica Chymica*'dan hiç çevrilmeyen bölümler olduğu gibi *el-Kimyâ'ü'l-melekiyye*'de başka kaynaklardan eklenen kısımlar da metinden örnekler gösterilerek açıklanmıştır. Bachour bu durumu, çevirmenin elinde ana çeviri metnine ek olarak Avrupa'da o dönemde yaygın olarak bulunan diğer kaynakların da bulunduğu ve ihtiyaç oldukça ek kaynaklardan da faydalandığı şeklinde yorumlamıştır. Bu yoruma ek olarak tercüme yapılan bazı ekleme ve çıkarmaların salt çeviri sürecine dayanmadığını, çevirmenin kendisinin de pratik bilgi ve tecrübesinin olduğunu, bu tecrübeleri doğrultusunda bazı değişiklikler yaptığını belirtmiştir. Bachour'a göre, tercüme sırasında en dikkat çekici yöntem ise çeviri metninin kültür doğrultusunda asimile edilmesidir. Özellikle Paracelsus'un tıp paradigmasına ait kavram ve terimlerin tercümesinde humoral patolojiye uyum sağlayacak şekilde nötralize veya asimile etme işlemlerinin uygulandığını örneklerle açıklayan yazar, bu bağlamda bazı kısımların metne dâhil edilmediğini de karşılaştırmalı pasajlar üzerinden göstermiştir. Malzemelerin tercümesinde de on yedinci yüzyıl Osmanlı'sında bulunan ya da tanınan malzemeler doğrultusunda değişiklik yapılmasının yine dikkat çekici olduğunu belirtmiştir. Tablo 4 (234-39) ve Tablo 5'te (261-65) ise örnek olarak seçilen iki farklı bölümün Latince ve Arapça orijinal metni ve Almanca çevirileri sistematik bir şekilde verilmiş ve her bir pasaj için çeviri yapılırken nasıl bir yol izlendiği (bire bir çeviri, özetleme, asimile etme, metne dâhil etmeme vb.) yorumlanmıştır. Bachour'un metin

analizlerine dair tespitlerini hem konunun anlatımı sırasında farklı örnekler üzerinden vermesi hem de bütüncül bir şekilde örneklendirmek adına tablo şeklinde sunması, iddialarını sağlamlaştırması ve çalışmanın titizliği açısından önem arz etmektedir.

“*Basilica chymica* ve Arapça tercümesi *el-Kimyâ’ü'l-melekiyye* –Kavramsal Karşılaştırma” isimli dördüncü bölümde ise üçüncü bölümde şekilsel olarak yapılan çeviri karşılaştırmalarının kavramsal olarak derinleştirilmesi yoluna gidilmiştir. Bu bağlamda Bachour, Paracelsus’un yeni tıbbi “nova medicina” ile Galen-İbn Sînâ tıbbının, humoral patolojinin, özet bir karşılaştırmasını verdikten sonra çeviri sırasında bu iki farklı paradigmanın kavramlarının kullanımında nasıl bir yöntem izlendiğini tartışmıştır. Üçüncü bölümde anlatılan Latince metinden aktarımın bazen seçici olarak gerçekleştirilmiş olduğu ve humoral patolojiyle çelişen kavramların metne dâhil edilmemesi tespiti iki farklı paradigmaya ait kavramlar üzerinden örneklendirilerek derinleştirilmiştir. Bu bağlamda, Paracelsus’a ait terimler humoral patoloji terimleriyle değiştirilerek veya karşılık gelen terimler eklenerek çeviri metninin humoral patolojiye nasıl entegre edilmeye çalışıldığı gösterilmiştir. Örneğin bir hastalık için Latince metinde geçen reçete içeriği aynen benimsense de tedavi yönteminin Paracelsus’un kendi paradigmasına göre yaptığı açıklama metne dâhil edilmeyip mümkün olduğu derecede humoral patoloji çerçevesinde açıklama getirilmeye çalışıldığı gösterilmiştir. Bachour, tercüme sırasında Paracelsus’a ait astro-magic ve okült kavramların ve Hristiyan kültürüne ait unsurların da genel olarak asimile edildiğini belirtmiştir. Özet olarak, Bachour’a göre Paracelsus’a ait “nova medicina” kavramları Arapçaya çevrilirken asimilasyona maruz kalmıştır. Bu bağlamda yazar, İbn Sellûm’a atfedilen çeviri kitapların, Avrupa “*magia naturalis*” anlayışını benimseyen ve humoral patolojiye muhalefet eden Paracelsizm’in bir kabulü olarak görülemeyeceğini vurgulamıştır.

“İbn Sellûm Okulu” adlı beşinci bölümde Osmanlı’da İbn Sellûm’un oluşturduğu geleneğin çalışmaları incelenmiştir. İbn Sellûm’dan sonra eserlerini Türkçeye tercüme eden isimler ve tercüme sırasında varsa eklemeler ve değişiklikler anlatılmış, yine bunlar Grafik 5’te özet bir şekilde gösterilmiştir (491). Bachour, Arapçadan Türkçeye tercüme süreçlerinde kimyevi tıbbın humoral patolojiye entegre etme çabalarının devam ettiğini belirtmiştir. Ayrıca Arapçanın Latince ile Türkçe arasında bir geçiş dili olma durumunu sorgulamış ve bu durumun İbn Sellûm’dan mı kaynaklandığı, yoksa dönemin genel bir eğilimi mi olduğunun ileri çalışmaları ortaya çıkarılması gerektiğini söylemiştir.

Bachour, Sonuç bölümünde Giriş kısmında belirtilen araştırma sorusu ve metodu çerçevesine bağlı kalarak kitabın özetini sunmuştur. Yazar, İbn Sellûm’un Latince

bildiğine, çeviri yaptığına ve Hristiyan bir aileden geldiğine dair birincil kaynak bulunamadığını; bunların kendisine daha sonra atfedildiğini belirtmiştir. Bu tespit, literatürde yaygın bir şekilde geçen İbn Sellûm'un Latince bildiği kabulüne muhalefet etmesi yönünden önemlidir. Yapılan metin incelemelerine göre, İbn Sellûm'un humoral patolojiyi benimsediği ve İbn Sellûm için "cedid/novum" (yeni) kavramının kadim paradigmanın terk edilişi olarak değil, eski kitaplarda olmayan bilgileri ifade etmek için kullandığını belirtmiştir. Türkçe tıp tarihi literatüründe yaygın bir şekilde Paracelsus tıbbının Osmanlı'ya girişinde öncülük ettiği belirtilen İbn Sellûm'un aslında Paracelsus'un ortaya koyduğu yeni paradigmayı kabul etmeksizin yeni tıpla gelen ilaç tariflerini seçici ve pragmatik bir şekilde aldığı belirtilmiştir. İbn Sellûm'un yeni tıpla gelen tarifleri kendisinin de tecrübe ettiği ve yarar gördüklerini benimsediği; yan etkisi olup, tehlikeli olanları da yine ayrıca belirtmiş olması da çevirilerdeki pragmatik yaklaşımı gösterdiği vurgulanmıştır. Bachour, yine bir eklektik olan Senert'in metinlerinin çeviri için daha kabul edilebilir bir taslak sunduğunu da iddia etmekte ve metinlerdeki Paracelsus'un yeni bir şey bulmadığı, onun kadim ilimlerde var olan simya ve felsefesini yeniden canlandırdığı vurgusuna da dikkat çekmiştir. Bu tespitler sadece çalışılan metinler çerçevesinde yapılmış ve Avrupa'da iatrokimya uygulamalarına ciddi tepkiler gösterilirken, Osmanlı'da bu kadar kolay benimsenmesinin dönemin ilmi hayatı göz önünde bulundurularak ayrıntılı bir tahlili yapılmamıştır.⁷

Bachour'un bu çalışması literatürde yaygın bir şekilde kabul edilen bilgilerin yanlışlığına dikkat çekmesi yönünden önemli olmasının yanında Osmanlı ilim dünyasının on yedinci yüzyılın ortalarında Avrupa'daki tıp ve eczacılık literatürüne olan canlı ilgisini yansıtan daha geniş bir çeviri etkinliğini göstermesi açısından da önemlidir. Kitap doktora tezi içeriğini ve akademik üslubunu hiç değiştirmeden muhafaza etmiştir. Kitabın doktora tezi metnini aynen koruması yer yer okumayı zorlaştırırsa da alanda çalışan araştırmacılar için titiz bir çalışma örneği göstermesi açısından önemlidir. Bachour, bu çalışmasını 2018'de yayınladığı İngilizce makalesinde çeşitli güncellemeler yaparak özetlemiştir.⁸

7 Konuya dair bir çalışma için Bkz. Feza Günergun, "Convergences in and around Bursa: Sufism, Alchemy, Iatrochemistry in Turkey 1500-1750", *Entangled Itineraries: Materials, Practices, and Knowledges across Eurasia*, ed. Pamela H. Smith (Pittsburgh: University of Pittsburgh Press, 2019), 227-57.

8 Natalia Bachour, "Iatrochemistry and Paracelsism in the Ottoman Empire in the Sixteenth and Seventeenth Centuries", *Intellectual History of the Islamicate World* 6/1-2 (2018): 82-116. Makalesinde iatrokimyanın Osmanlı'ya girişinin anlaşılabilmesi için İbn Sellûm öncesinde yazılan eserlerdeki kimyasal maddelerin ve simya yöntemlerinin kullanımının belirlenmesine dikkat çeken yazar, bu bağlamda Dâvûd el-Antâkî'nin *Tezkiretü ül'l-elbâb ve'l-câmi li'l-acebi'l-ucâb* adlı eserini İbn Sinâ'nın *el-Kânûn fi't-tıbb* kitabıyla karşılaştırmalı olarak incelemiştir.